

О.М.СЛІСАРЕНКО *

РОСІЙСЬКИЙ КОРПУС В ОПЕРАЦІЇ ПІД ПЕРЕВОЛОЧНОЮ У ЧЕРВНІ 1709 р. (ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО ОДНОГО ІСТОРИЧНОГО МІФУ)

Розглядається ситуація, що склалася між Полтавською битвою та капітуляцією шведської армії біля Переволочної у червні (за ст.ст.) 1709 р. Автор намагається уточнити чисельність російських сил в операціях під Переволочною, яка наводиться у традиційній історіографії.

Ключові слова: *гвардія, драгуни, іррегулярна кіннота, редут, переправа, облога, капітуляція.*

У военній історії кожного народу обов'язково є одна – дві битви, що вирішальним чином позначаються на подальшій історико-політичній долі. Такі битви, незалежно від реальних їх наслідків, стають предметами літературно-фольклорної легендаризації, обростають масою сукупних деталей, здебільшого вигаданих або перенесених з інших історичних епох. Народна пам'ять їх закріплює рядом крилатих висловів чи образів, виринає з реального історичного контексту, перетворює на живучу епічну подію. Саме таку роль в історії не лише Північної війни, але й усієї Східної Європи та Скандинавії відіграла Полтавська битва 1709 р. Вона вирішальним чином вплинула на долю народів Прибалтики, які на двісті років опинилися під російською владою, Україна втратила черговий шанс здобути незалежність (також на двісті років), Швеція позбулася статусу великої держави, а для Речі Посполитої ця подія ознаменувала початок тривалого періоду політичного занепаду, коли на троні цієї країни сиділи «іграшкові» королі – фактичні васали Петербурга, а її територією час від часу марширували армії сусідніх держав. Натомість Московське царство перетворилося на Російську імперію, котра почала серйозно впливати на європейське політичне життя.

Вивченню Полтавської битви, політико-стратегічних, оперативно-тактичних, військово-технічних, інженерних її аспектів приділено значну увагу. Найбільший внесок у цю справу зроблено історіографічними школами Швеції та Росії (СРСР), у меншій мірі – польськими й українськими істориками. Проте детальний аналіз історіографії свідчить, що ґрунтовне студіювання подій Полтавської битви розпочалося лише з другої половини ХІХ ст. Перші 150 років після неї можна визначити як період популярного викладення подій, або описово-пізнавальний. Це стосується як російської, так і шведської історіографії, де політична складова відчувається не набагато менше. У російській історіографії першим автором можна визначити самого царя Петра, який особисто редагував та відстежував якість праць своїх сподвижників. Найперше це стосується видання «Книга Марсова или воинских дел от войск царского

---

* Слісаренко Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету імені О.Гончара
E-mail: a.slisarenko@ukr.net

величества...» (вперше побачила світ 1713 р.)¹. Згодом з'явився «Журнал или Поденная записка [...] государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатского мира»². У цих публікаціях формулювалося офіційне бачення подій, котрі відбулися під Полтавою та на берегах Дніпра навесні – улітку 1709 р. Більш популярним викладом стала видана вже наприкінці XVIII ст. багатотомна праця І.Голикова, яка містила окремі елементи наукового аналізу із залученням значної документальної бази петровської епохи (наших подій стосується шістнадцятий том)³. Однак І.Голиков, як палкий прихильник Петра I, komponував матеріал, маючи на меті, у першу чергу, створити панегірик цареві, а не наукове дослідження Північної війни. Праці істориків В.Бергмана, Д.Бутурліна, І.Нехачина⁴ теж не відрізнялися глибоким аналізом джерел, маючи по суті пропагандистську мету. У закордонній історіографії чи не першим, хто звернувся до аналізу подій під Полтавою, став Ф.Вольтер. Його праця, що вийшла друком 1731 р., спиралася на свідчення очевидців, головним чином зі шведського боку, а тому також давала не надто адекватну картину⁵. Крім того, було видано офіційні записки Ґ.Адлерфельда та А.Левенгаупта (до сьогодні не перекладалися російською чи українською мовами), які, утім, теж не вільні від емоційного забарвлення (особливо спогади останнього). Виходили вони через 30–50 років після полтавських подій і в їх текстах відчувається втручання редакторської руки, не говорячи вже про суб'єктивний підхід⁶.

Науковий період вивчення кампанії 1709 р. в російській історіографії почався з праць О.Карцова (1851 р.)⁷ та Ґ.Леєра (1865 р.)⁸, певний крок у цьому напрямі зробив І.Павловський (1895 р. та перевидання 1908 р.)⁹. Суттєвими досягненнями, насамперед аналізом джерел, відзначалися публікації, що з'явилися до 200-річчя Полтавської битви. У студіях М.Юнакова, В.Полікарпова, О.Мишляєвського, крім введення в обіг значної кількості архівних матеріалів, досліджувалися переважна більшість військово-стратегічних та оперативно-тактичних аспектів кампанії Карла XII проти Росії 1707–1709 рр., у тому числі дано більш реалістичні, ніж у І.Голикова та його послідовників, описи бойових дій на території України та

¹ Див.: Книга Марсова или воинских дел от войск царского величества... – Санкт-Петербург, 1766. – 192 с.

² Див.: Гистория Свейской войны (Поденная записка Петра Великого): В 2 вып. – Москва, 2004. – 635 с.

³ Голиков И.И. Дополнения к деяниям Петра Великого, мудрого преобразователя России. – Т.XVI. – Москва, 1788. – 462 с.

⁴ Бергман В. История Петра Великого. – Т.3. – Кн.12: 1709–1710. – Санкт-Петербург, 1833. – 308 с.; Нехачин И.В. Новое ядро Российской империи. – Ч.2. – Москва, 1795. – 510 с.; Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII ст. – Ч.1. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1820. – 744 с.

⁵ Вольтер Ф. История Карла XII, короля Швеции, и Петра Великого, императора России. – Санкт-Петербург, 1999. – 304 с.

⁶ Див.: Leben des ... Generals Graf Adam Ludwig Löwenhaupts bon ihm selbst beschrieben. – Altona; Lübeck, 1760. – 532 с.

⁷ Карцов. Военно-исторический обзор Северной войны. – Санкт-Петербург, 1851. – 134 с.

⁸ Леер Г.А. Поход 1709 года // Шкваров А.Г. Полтавская битва: К 300-летию «Преславной баталии». – Москва, 2009. – С.352–379.

⁹ Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и её памятники. – Полтава, 1908. – 243 с.

під Полтавою зокрема¹⁰. У цілому ж ці дослідження перебували в ідеологічних парадигмах великодержавної Росії, а згадані автори, як військові чини, повинні були узгоджувати наукову достовірність та об'єктивність своїх праць з актуальними вимогами імперських реалій.

Радянська наука, як не дивно, у вивченні Полтавської битви топталася на місці аж до середини 1980-х рр. Опинившись у жорстких ідеологічних «лещатах» (набагато міцніших, ніж у дореволюційний час), історики публікували дуже невеликі брошури чи статті або загального характеру, або вузькотематичні, як-от В.Шперк¹¹ чи С.Гербановський¹² (у 1939 та 1952 рр.). Доволі ґрунтовне дослідження історіографії цього часу здійснила Л.Скрипник у своїй дисертації, тож автор цієї статті не бачить потреби повторювати її висновки¹³. Названі публікації переважно повторювали ті чи інші ідеологеми, котрі склалися ще у XVIII ст. – «одностайна підтримка» українським народом політики Петра I як «захисника Вітчизни» від «шведських загарбників», незначна купка «ошуканих» І.Мазепою вимушених «зрадників», замовчування ролі й місця Запорізької Січі в подіях 1709 р., ряд легендарних епізодів власне Полтавської битви: домовленість сторін про бій на 29 червня і «підступний» учинок Карла XII щодо його початку 27 червня; зрада унтер-офіцера на прізвище Немчин напередодні битви та його повідомлення про полк, укомплектований новобранцями; героїчна оборона невеличким гарнізоном у складі двох батальйонів десяти редутів від переважаючої шведської армії; полум'яна промова Петра перед російськими полками; героїчна поведінка самого царя, котрий особисто ліквідував прорив шведської піхоти на правому фланзі; величезна кількість убитих ворогів за незначних втрат російської армії; панічна втеча шведів до Дніпра та ін. Подібних штампів не уник навіть академік Є.Тарле у своїй монографії про Північну війну, де Полтавській кампанії присвячено 20% тексту.

На дослідження радянського періоду не вплинули два безумовних досягнення – відновлення дореволюційної публікації матеріалів Петра I (у 1946–1952 рр. вийшли друком три томи, присвячені 1708–1709 рр.)¹⁴ та ювілейна збірка статей, що прямо чи опосередковано стосувалися Полтавської битви. Так, Є.Колосов переконливо довів факт значного заниження в попередній літературі артилерійської потужності російських військ, а Т.Бикова обґрунтувала слабку достовірність російських друкованих джерел цього часу та значну залежність від них (а значить і малу достовірність) західноєвропейських¹⁵.

¹⁰ Юнаков Н. Полтавская операция 1709 года // Военный сборник 1909 [репринт]. – К., 2009. – С.149–218.

¹¹ Шперк В.Ф. Инженерное обеспечение Полтавской битвы (к 230-летию Полтавской битвы). – Москва, 1939. – 32 с.

¹² Гербановский С.Е. Инженерные мероприятия в обороне Полтавы и по обеспечению Полтавского сражения // Из истории русского военно-инженерного искусства. – Москва, 1952. – С.51–62.

¹³ Скрипник Л.В. Полтавська битва 1709 р.: причини, хід та історичне значення для України: Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2009. – 28 с.

¹⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.IX. – Вып.1 (январь – декабрь 1709). – Москва, 1950. – 526 с.; Вып.2. – Москва, 1952. – 1620 с.

¹⁵ Бикова Т.А. Первые печатные источники о Полтавской победе // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения. – Москва, 1959. – С.351–358.

Утім ці висновки практично тридцять років не використовувалися радянською історіографією.

Певним позитивом можна вважати появу україномовної радянської історіографії бою під Полтавою. Слід згадати праці В.Дядиченка, О.Козаченка, В.Шутого та А.Маркевича, котрі виходили впродовж 1946–1970 рр.¹⁶ Характерно, що головні студії останнього публікувалися в Києві, але російською мовою. Цим дослідженням властиві всі зазначені вище вади. Це пояснюється здебільшого об'єктивним фактором – цілковитою залежністю української радянської історичної науки від партійно-марксистської цензури. Лише кінець 1980-х рр. позначився відчутними позитивними зрушеннями.

Однією з перших і найкращих праць цього часу можна вважати спільну студію М.Павленка та В.Артамонова¹⁷. Саме тут уперше в радянській історіографії було переглянуто традиційну цифру російського корпусу під Переволочною в бік її збільшення до 12 тис. вояків. Незабаром В.Артамонов видав монографію, присвячену цій проблемі¹⁸. Він продовжував працювати над цією тематикою й у подальшому, однак суттєвих нових висновків у його працях не помітно. Також випустив дві монографії М.Павленко, проте автор залишився в полоні попередніх стереотипів¹⁹. Важливе значення для вивчення Полтавської битви мала невелика стаття А.Васильєва, в якій відроджувалися найкращі здобутки російської історіографії початку ХХ ст.²⁰ Усі подальші дослідники так чи інакше зверталися до цієї студії. Утім автор здійснив лише одну публікацію в даному напрямі в 1992 р. і більше до цієї тематики не повертався.

У цей же час починає формуватися петербурзька школа дослідників Полтавської битви в особі Ю.Бєсп'ятих, В.Возгріна, П.Кротова, Т.Таїрової-Яковлевої. Найважливішою їхньою заслугою, на нашу думку, стало введення в науковий обіг нових документів і матеріалів. Особливо це стосується Т.Таїрової-Яковлевої, котра віднайшла нібито втрачений архів І.Мазепи, і П.Кротова, який працює над меншиковськими паперами. В їхніх працях висунуто цілий ряд цікавих гіпотез щодо подій Полтавської битви та їх подальшого трактування в російській історіографії²¹.

¹⁶ Дядиченко В.А. Полтавская битва. – К., 1959. – 44 с.; Козаченко А.И. Битва под Полтавой 27 июня 1709 г. – Москва, 1945. – С.31; Маркевич А. Великий подвиг: К 250-летию Полтавской битвы. – К., 1959. – 158 с.; Его же. Разгром Карла XII. – К., 1946. – 114 с.; Шутой В.С. Северная война (1700–1721). – Москва, 1970. – 160 с.

¹⁷ Павленко Н.И., Артамонов В.А. 27 июня 1709. – Москва, 1989. – 270 с.

¹⁸ Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – Москва, 1990. – 208 с.

¹⁹ Павленко Н.И. Александр Данилович Меншиков. – Москва, 1984. – 190 с.; Его же. Пётр Великий. – Москва, 1990. – 591 с.

²⁰ Васильев А.А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении // Военно-исторический журнал. – 1989. – №7. – С.62–67.

²¹ Бєсп'ятих Ю.Н. Как ваше слово отзовется? О рецензии Н.И.Павленко (Наука и жизнь. – 2006. – №3. – С.69–75) на мою книгу «Александр Данилович Меншиков: мифы и реальность» // Меншиковские чтения: 2006. – Санкт-Петербург, 2006. – С.105–124; Возгрин В.Е. Военно-политический конфликт в период пребывания Карла XII в Турции (1709–1714) (по неопубликованным источникам) // Проблемы войны и мира в эпоху нового и новейшего времени (к 200-летию подписания Тильзитского договора). – Санкт-Петербург, 2008. – С.57–75; Кротов П.А. П.Н.Крєкшин и сотворение мифов о Полтавской битве 1709 г. // Меншиковские чтения: 2006. – Санкт-Петербург, 2006. – С.67–83; Его же. Пётр I и Карл XII на полях под Полтавой (сравнительный анализ полководческого искусства) // Проблемы войны и мира в эпоху нового и новейшего

У зв'язку з 300-літтям бою під Полтавою в Росії вийшло декілька праць різного ґатунку, серед яких виокремимо дослідження О.Беспалова, В.Красикова та О.Шкварова²². Однак ці автори розглядали історію Північної війни у цілому й подій під Переволочною торкалися лише побіжно. Більш детальним було дослідження Б.Григор'єва, який, на відміну від інших російських дослідників, дуже широко використовував закордонні джерела та літературу²³.

Певні здобутки у цей час мала й українська історіографія. Насамперед слід указати на праці О.Сокирка та більш популярну студію С.Миколаєнка²⁴. В останній, до речі, автор подав цифри російської погоні, що властиві радянським працям – 9 тис. особового складу. Окреме специфічне місце в українській історіографії займають розробки полтавського історика В.Молтусова²⁵. Практично всі ці праці написано російською мовою, більшість із них опубліковано за межами України. Тут аналізуються різноманітні аспекти Полтавської битви, але автори вкрай побіжно торкаються проблематики Переволочної.

У запропонованій статті буде здійснено реконструкцію подій під Переволочною з урахуванням сучасних досягнень російської та української історіографій, спираючись на принципи історизму й об'єктивності та уникаючи політичних тлумачень. Автор сподівається проаналізувати вже відомі джерела за допомогою методів історичної реконструкції, ефективно застосованих у працях українського дослідника І.Стороженка щодо подій української військової історії початку – середини XVII ст.²⁶ Крім того, повторне вивчення джерел також дає цікаві результати, що продемонстровано в неоднозначних працях петербурзького історика П.Кротова, який переконливо довів літературно-міфологічний характер цілого ряду епізодів Полтавської битви, створених автором XVIII ст. П.Крюкшиним, а в нього запозичених пізнішими істориками аж по сьогодні²⁷. Аналогічні критичні висновки щодо іншого авторитетного джерела XVIII ст. – «Оповідань про Петра Великого» А.Нартова – зроблено сучасним російським дослідником Ю.Безп'ятих²⁸. У цій статті використовуватимуться

времєни. – Санкт-Петербург, 2008. – С.48–57; *Его же*. Битва при Полтаве (К 300-летней годовщине). – Санкт-Петербург, 2009. – 416 с.; *Таирова-Яковлева Т.* Мазепа. – Москва, 2007. – 271 с.

²² *Беспалов А.В.* Северная война: Карл XII и шведская армия: Путь от Копенгагена до Переволочной: 1700–1709. – Ч.1. – Москва, 1998. – 48 с.; *Его же*. Битвы Великой Северной войны. – Москва, 2005. – 254 с.; *Красиков В.А.* Северная война, или Блицкриг по-русски. – Москва, 2010. – 480 с.; *Шкваров А.Г.* Полтавская битва: К 300-летию «Преславной баталии». – Москва, 2009. – 448 с.

²³ *Григорьев Б.Н.* Карл XII, или Пять пуль для короля. – Москва, 2006. – 550 с.

²⁴ *Сокирко О.* Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27.VII.1709 // Український історичний журнал. – 2009. – №2. – С.40–50; *Його ж.* Український Рубікон: Полтавська битва 27 червня 1709: У 2 ч. – Ч.1. – К., 2008. – 77 с.; Ч.2. – К., 2009. – 69 с.; *Николаенко С.А.* Полтавская битва. – Х., 2009. – 122 с.

²⁵ *Молтусов В.А.* Военное искусство русской армии в Полтавском сражении // Полтавська битва 1709 р. в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: Зб. мат. Міжнар. наук.-практ. конф. – Х., 2009. – С.223–228; *Его же*. Полтавская битва 27.VI.1709: уроки истории. – Москва, 2009. – 512 с.; *Его же*. Русская кавалерия в Полтавском сражении // 300 лет Полтавскому сражению: Спец. совм. выпуск «ВИЖ» и «Старый Цейхгауз», 2009. – С.32–37.

²⁶ *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Кн.1: Воєнні дії 1648–1652. – Дніпропетровськ, 1996. – С.14.

²⁷ *Кротов П.А.* П.Н.Крѣкшин и сотворение мифов... – С.67–83; *Его же*. Битва при Полтаве... – С.262.

²⁸ *Безп'ятих Ю.Н.* Как ваше слово отзовется?... – С.105–124.

російські документи часів Петра I, що їх уміщено в кількох збірках²⁹, спогади шведських учасників подій, які публікувалися останнім часом в Україні³⁰. При цьому слід пам'ятати, що мемуари І.Піпера, К. де Турвіля та С.Понятовського писалися через двадцять – тридцять років; натомість спогади Д.Крмана хоча і складено через рік – півтора, однак людиною він був невійськовою, тому багато що оцінював фрагментарно, або ж із чужих слів. Архіви шведської армії загинули на берегах Дніпра. У 1711 р. така ж доля спіткала більшу частину архівів російського війська, але вже на Пруті. Запропонована автором версія подій 27–30 червня 1709 р. не претендує на остаточне розв'язання спірних питань, але має на меті привернути увагу наукового загалу й висловити свої гіпотези, можливо із залученням додаткових джерельних матеріалів.

Уважається, що близько 11-ї год. 27 червня 1709 р. шведська армія зазнала поразки на Полтавському полі й залишки розбитих полків почали збиратися в табір біля села Пушкарівки. Їх переслідування росіянами було символічним і здійснювалося незначними силами іррегулярної кінноти: башкир, калмиків, татар, українських козаків І.Скоропадського, – загалом навряд чи більше 3–4 тис. чол. (за даними компілятивного видання, українців було близько 1,5 тис., основна маса калмицької кінноти запізнилася до початку бою, тому її чисельність становила до 3 тис.)³¹. Можливо, брали участь також і донські козаки, адже напередодні бою їх привів князь В.Долгорукий (майже 3 тис. шабель)³². До 19-ї години вечора шведи обідали, приводили до ладу свої підрозділи й на вечірній зорі виступили в напрямку Санжар.

За відступаючими було вислано погоню, нібито ввечері 27 червня, коли шведська армія або перебувала в таборі, або щойно виступила звідти. До табору шведів від поля бою було трохи більше 5 км. Для їх подолання кінноті вистачило б максимум години, але російські історики одноставно твердять, що погоня наспіла до Переволочної лише вранці 30 червня (близько 7–8-ї год.), а як свідчить у своїх спогадах І.Піпер, у виснаженому стані³³. Напрошується висновок: або погоню відрядили не ввечері 27 червня, а лише пізнім ранком наступного дня, або ж росіяни десь суттєво забарилися. Погоню складав так званий корволант: кінні полки та піхота верхи без обтяжливого обозу з кількома легкими гарматами. Відстань до Переволочної вони повинні були пройти годин за 15, а коли взяти до уваги ночівлю, то військо могло, виступивши вранці 28 червня, уже за добу бути над берегом Дніпра. Насправді ж росіяни досягли Переволочної лише через дві доби, а якщо пристати на офіційну версію – то через дві з половиною. Виходить, що розгромлена шведська армія з чималеньким обозом, майже 3 тис. російських полонених, можливо такою ж

²⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.IX. – Вып.1; Т.IX. – Вып.2; Полтавская битва 27 июня 1709 года: Документы и материалы. – Москва, 2011. – 807 с.

³⁰ Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium, 1708–1709). – К., 1999. – 160 с.; Нотатки про 1709 р. прапорщика Густава Абрама Піпера // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2009. – С.750–765; Записки мазовецького воеводи С.Понятовського про події його життя // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – Т.1. – К., 2008. – С.631–643.

³¹ Битва под Полтавой, 1709 // Солдат на фронте. – 2005. – №42. – С.31.

³² История Преображенского полка. – Москва, 1859. – С.107.

³³ Грот Я.К. О пребывании пленных шведов в России при Петре Великом // Труды Я.К.Грота. – Т.IV: Из русской истории. – Санкт-Петербург, 1901. – С.32.

кількістю власних поранених випередила російський корволантдесь на двадцять годин.

Причин затримки могло бути три. Спочатку вранці 28 червня російська погоня дісталася Пушкарівки та покинутого шведського табору. Очевидно, якусь кількість возів із майном, полонених та загиблих було залишено. Росіяни заходилися грабувати цей обоз, про що пише О.Сокирко³⁴. Тоді ж, уранці, російське військо зустрів генерал І.Меєрфельд, відправлений шведським королем нібито для перемовин про перемир'я. Він від'їхав від Старих Санжар лише 5 км³⁵. Хоча російські та радянські автори стверджують, що маневр відволікання Петро І розгадав відразу, проте погоня все-таки чекала наказу царя й згаяла декілька годин. Ані Р.Боур, ані М.Голіцин не наважилися б на самочинні дії. Очевидно, через це Петро відправив додаткові сили з князем О.Меншиковим – не стільки з метою підсилення, скільки з тим, аби мати на чолі погоні самостійного й рішучого полководця. Третьою затримкою стала річка Кобилячка. На світанку 29 червня, тобто пройшовши за добу близько 70 км (якщо погоня вирушила вранці 28-го), а це означало швидкість близько 6–7 км за годину руху, чи навіть менше, росіяни зіткнулися зі шведським ар'єргардом, відбувся бій, деталі якого невідомі. Як писав учасник подій лейтенант Ф.Вейє, шведи відбили атаку росіян³⁶. Нібито командував останніми вже О.Меншиков, а бій закінчився близько 8-ї ранку цього ж дня³⁷. У донесенні він пише про втрати як незначні, але для О.Меншикова характерно у звітах не лише викривлювати деталі, але й відверто брехати, як це було пізніше у випадку бою під Одулянувом³⁸. Проте, що росіяни зазнали певних втрат, свідчила наявність на р. Кобелячці в районі с. Пришиб могильного кургану з хрестом, на якому був напис про поховання тут російських солдатів 30 червня 1709 р. Могили описував полтавський історик І.Павловський ще на початку ХХ ст. Він висловив сумнів в автентичності напису та відніс поховання до бою 12 квітня 1709 р., коли втрат зазнали частини генерал-лейтенанта К.Ренне³⁹. Переконливих доказів своїх сумнівів І.Павловський не навів. Слід мати на увазі, що село Пришиб розташоване західніше Ворскли, а частини К.Ренне перебували на східному березі цієї річки, тому більш імовірно, що й загиблих у квітневому бою росіяни поховали там же. Західний берег Ворскли перебував під шведським контролем аж до кінця червня, а вони навряд чи ховали б росіян із почестями та й доволі далеко від місця бою. Залишається припустити, що в могилі на р. Кобелячці все ж поховано російських солдатів, які загинули вранці 29 червня 1709 р. Курган був значним, адже зберігався не менше 200 років, а за такий час невеликі земляні насипи опливають та зникають. У будь-якому разі до Переволочної ще залишалося 36 км, а російська погоня долала цю відстань цілу добу, та ще й прийшла виснаженою. Якось не в'яжеться це з перемогою росіян над шведським

³⁴ Сокирко О. Війська українських гетьманів у Полтавській битві... – С.49.

³⁵ Енглунд П. Полтава: Розповідь про загибель однієї армії. – Х.; Стокгольм, 2009. – С.230.

³⁶ Кордт В. Бій під Лісним і Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.26. – К., 1931. – С.225.

³⁷ Павленко Н.И. Александр Данилович Меншиков. – С.52.

³⁸ Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая... – С.35.

³⁹ Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и её памятники. – С.211.

заслоном. Шведський автор П.Енглунд, навпаки, пише, що ар'єргард генерала К.Крейца успішно відбив російську атаку⁴⁰.

Яким же конкретно був склад російського корволанту? Поширена цифра в 9 тис. вояків у О.Меншикова походить від «Обстоятельной реляции...»⁴¹. Однак у праці М.Павленка та В.Артамонова названо 12 тис. у М.Голіцина та Р.Боура у складі гвардійської бригади й шести драгунських полків⁴². Це суперечить даним, наприклад, М.Азначевського, який указував, що до погоні входило десять драгунських полків і гвардійська бригада на конях⁴³. Як же подолати ці суперечності та визначити реальний склад російських сил? Зазвичай до складу гвардійської бригади входили два найкращих полки – Преображенський і Семенівський, які були найбільшими в армії й нараховували разом сім батальйонів (на початку Полтавської битви – понад 6,3 тис. чол.)⁴⁴. За даними ж петербурзького автора П.Кротова, у Переволочнлянській операції обидва полки мали чисельність 4783 чол.⁴⁵ У шести драгунських полках за штатом 1708 р. повинно було бути 30 ескадронів та 7,2 тис. чол., однак реально через високий рівень дезертирства та захворюваності відчувався значний некомплект – 20–25%, отже могло налічуватися 5,5 тис. Проте А.Васильєв теж стверджує, що драгунських полків було десять, окрім піхоти на конях⁴⁶; цю саму цифру наводить і «Обстоятельная реляция...»⁴⁷. А це означає, що самих лише регулярних військ мало бути до 15 тис. Схожу чисельність у своїх спогадах подає С.Понятовський – 14 тис. кінноти. Очевидно, він мав на увазі і драгунів, і посаджених на коней гвардійців⁴⁸. Не зовсім зрозумілий склад піхоти. «Обстоятельная реляция...» називає Інгерманландський та Астраханський полки, які іноді включалися до складу гвардійської бригади. П.Енглунд пише тільки про Семенівський полк⁴⁹. Розбіжність долається вказівкою тієї ж таки «Обстоятельной реляции...», яка говорить, що з князем О.Меншиковим «ще декілька полків інфантерії надійшло». Цілком можливо, що це й були два вказаних вище полки. Це дає ще шість батальйонів піхоти (3 тис. до Полтавської битви). На 4 червня 1709 р. командир Астраханського полку Р.Безобразов подав відомості про його чисельність – 1430 чол., у тому числі 1153 чол. бойового складу⁵⁰. Уже згаданий нами П.Кротов визначає чисельність Інгерманландського й Астраханського полків у 3722 чол.⁵¹ В.Артамонов та М.Павленко пишуть, що з О.Меншиковим було навіть по три полки піхоти і кавалерії. Тобто у цьому випадку набирається разом п'ять полків піхоти та тринадцять кінноти⁵². Отже біля Переволочної росіяни могли мати по 9 тис. піхотинців і кавалеристів,

⁴⁰ *Енглунд П.* Полтава: Розповідь про загибель однієї армії. – С.237.

⁴¹ *Письма и бумаги императора Петра Великого.* – Т.IX. – Вып.1. – С.265.

⁴² *Павленко Н.И., Артамонов В.А.* 27 июня 1709. – С.243.

⁴³ *История Преображенского полка.* – С.196.

⁴⁴ *Васильев А.А.* О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении. – С.63.

⁴⁵ *Кротов П.А.* Битва при Полтаве... – С.389.

⁴⁶ Там же. – С.65.

⁴⁷ *Письма и бумаги императора Петра Великого.* – Т.IX. – Вып.1. – С.141.

⁴⁸ *Записки мазовецкого воеводи С.Понятовского...* – Т.1. – С.638.

⁴⁹ *Енглунд П.* Полтава: Розповідь про загибель однієї армії. – С.243.

⁵⁰ *Архив князя Куракина.* – Т.3. – Санкт-Петербург, 1892. – С.110.

⁵¹ *Кротов П.А.* Битва при Полтаве... – С.389.

⁵² *Павленко Н.И., Артамонов В.А.* 27 июня 1709. – С.243.

або трохи менше (враховуючи втрати гвардії під час Полтавської битви), але загалом щонайменше 17 тис. чол. Однак і це ще не все. Дослідники пишуть про участь у погоні іррегулярних підрозділів – українських козаків С.Палія та калмицької кінноти⁵³. Воно й зрозуміло, адже ці частини в армії Петра I виконували функції пізніших гусар: розвідка та переслідування відступаючого супротивника. Кількість цієї кінноти невідома, але щонайменше тих та інших було по півтисячі. С.Палій уважався авторитетним полковником і його відправили командувати явно не сотнею – другою вершників. Таким чином російські сили під Переволочною щонайменше склалися з 18 тис. вояків. Мали вони й гармати. Вказується на наявність двох батарей кінної артилерії (тобто 8 стволів). Але могла бути й артилерія гвардійської бригади, як це було в бою під Лісною⁵⁴, а вона нараховувала 20 гармат. Навряд чи Петро I дозволив би гвардії переслідувати ворога без власних гармат. Хоча, імовірно, не всі їх було взято на операцію. І останнє невеличке «але». Із донесень О.Меншикова випливає, що він наздогнав М.Голіцина вже біля Кобеляк, або й раніше, та взяв участь у сутичці при переправі через р. Кобелячку, про що ми вже вище згадували⁵⁵. Однак уранці 30 червня біля Переволочної його не було, і з'явився він дещо пізніше, приблизно на годину – дві. Чому так сталося, джерела мовчать.

Спробуємо тепер проаналізувати можливості опору корпусу О.Меншикова шведської армії. Адже в розпорядженні А.Левенгаупта залишалось чимало вояків – майже стільки, скільки було й при Лісній. Шведські автори багато пишуть про падіння дисципліни та бойового духу армії (хоча висновки А.Стіл्लе тут суперечать баченню П.Енглунда). Торкнемося суто військово-організаційного моменту. Відповідно до російських офіційних даних, у полон потрапило 34 полки (12 піхотних і 22 кавалерійських), із них 6 – німецьких. До речі, ці полки одразу після здачі в полон погодилися перейти на російську службу⁵⁶.

За російськими даними виходить, що у шведських полках здався 41 старший офіцер (від майора до полковника). При цьому на 11 піхотних полків (без гвардійського) було лише 8 штаб-офіцерів, тобто на полк не припадало навіть одного. У гвардійському полку було два старших офіцери на чотири батальйони. У кінноті на полк припадало менше двох штаб-офіцерів (31 на 22 полки)⁵⁷. Виходить, що деякі шведські батальйони, особливо в піхоті, повинні були йти в бій на чолі з молодшими офіцерами. Чи міг А.Левенгаупт бути спокійним щодо точності та якості керівництва підрозділами? До того ж ми не знаємо, чи були серед цих офіцерів поранені, адже російські джерела взагалі їх не згадують. Складається враження, що серед полонених шведів поранених не було. Якщо допустити, що деякі штаб-офіцери також могли бути поранені, то картина для шведського командування виглядала вкрай сумною.

⁵³ История Северной войны: 1700–1721. – Москва, 1987. – С.86; Павленко Н.И., Артамонов В.А. 27 июня 1709. – С.244; Енглунд П. Полтава: Розповідь про загибель однієї армії. – С.237, 245, 261.

⁵⁴ Артамонов В.А. «Несказанная виктория»: Сражение при Лесном: 1708. – Москва, 2009. – С.39.

⁵⁵ Павленко Н.И. Александр Данилович Меншиков. – С.52.

⁵⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.IX. – Вып.1. – С.297.

⁵⁷ Там же. – С.268–271.

Тут же слід згадати, що в «Обстоятельной реляції...» згадано померлого від ран командира шведських канонірів полковника Бонова. Але шведськими гарматами в Полтавському бою командував капітан Клекберг, полковник Бонов, очевидно, залишався в таборі з рештою артилерії. Коли ж він зазнав смертельного поранення? Чи не під час сутички на р. Кобелячці?

У російській літературі співвідношення переможців та полонених завжди подається як неабияка подія. До появи «Обстоятельной реляції...» фігурували показники 8, 10, 14 тис. шведів. В усякому разі таку чисельність послідовно подавав у своїх доповідях Петрові І О. Меншиков відразу після перемоги⁵⁸. У записках сучасника подій чернігівського воеводи І. Желябужського, котрий перебував у той час у Москві, виступає менша цифра – 6 тис.⁵⁹ Але 15 липня 1709 р. в офіційному виданні «Відомости» було повідомлено про «понад 15 тис. війська неприятельського»⁶⁰. Цю офіційну цифру було уточнено переліком за родами військ, де названо чисельність у 14 956 чол. бойового складу та ще 1308 – допоміжного (візники, лікарі, полкові пастори тощо). Це дає 16 264 особи – суму, яка надалі й фігуруватиме як остаточна в усіх пізніших російських джерелах та літературі, а також і закордонній, цілком залежній від підцензурного російського джерела, як це встановлено ще півстоліття тому Т. Биковою⁶¹. Слід додати ще як мінімум 1300 шведів, котрі дісталися з королем правого берега Дніпра, то виходить – початково було 17,5 тис., включаючи небойовий склад, поранених та хворих, але це суттєво більше, ніж було шведів після бою 27 червня. І це за умови, що шведи не зазнали втрат дорогою, де нібито загинула якась кількість від спраги та спеки, та ще й сутичка на річці Кобелячці. Правда, щодо останньої, то можна припустити, що опір там чинив ар'єргард запорожців і шведи втрат не зазнали. Аби усунути цю суперечність, М. Павленко та В. Артамонов зараховують до числа 16 тис. полонених ще й українців, хоча в «Обстоятельной реляції...» цього не простежується. Припущення вони підтверджують наявністю серед трофеїв 14 гетьманських і запорізьких клейнодів⁶². Однак скільки ж могло бути українців вони не подають. Якщо йти іншим шляхом, тоді доведеться визнати, що втрати шведської армії в бою 27 червня завищено на 2,5–3 тис., і залишити відкритим питання про полонених українців. В усіх цих викладках автор не враховує, що, крім військових, до рук росіян потрапило декілька тисяч цивільних (до 5 тис.), що дозволило П. Енглунду стверджувати, що в полон здалося майже 23 тис. чол.⁶³

Якщо підсумувати драматизм становища А. Левенгаупта опівдні 30 червня 1709 р., то ситуація суттєво відрізняється від російської версії подій. Проти 18–19 тис. вояків на чолі з О. Меншиковим, М. Голіциним та С. Палієм при близько 20 гарматах шведський генерал міг виставити 12 тис. знесилених, майже без боєприпасів солдатів, маючи в тилу 2,5 тис. поранених і хворих та

⁵⁸ Павленко Н.И. Александр Данилович Меншиков. – С.53; Полтавская битва 27 июня 1709 г.: Документы и материалы. – С.340.

⁵⁹ Записки Желябужского: С 1682 – по 2 июля 1709 г. – Санкт-Петербург, 1840. – С.249.

⁶⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.IX. – Вып.1. – С.265–273.

⁶¹ Бикова Т.А. Первые печатные источники о Полтавской победе. – С.356–357.

⁶² Павленко Н.И., Артамонов В.А. 27 июня 1709. – С.246.

⁶³ Енглунд П. Полтава: Розповідь про загибель однієї армії. – С.266–267.

5 тис. цивільних. Уже згаданий нами учасник подій Ф.Вейє подає ще менші цифри боездатних – 1,2 тис. піхотинців і 8 тис. кіннотників⁶⁴. Можливо, їм могли допомогти близько 3 тис. запорожців, але й тоді перевага залишалася не на їхньому боці. У сучасній російській літературі чисельність полонених шведів суттєво зменшено – до 13,5 тис. бойового складу, очевидно разом із пораненими та хворими⁶⁵.

В умовах очевидної військової переваги росіян, гострої нестачі офіцерських кадрів, слабкого забезпечення боеприпасами та продовольством А.Левенгаупт, який і раніше був схильний до песимізму, вимушено пішов на переговори з росіянами. Упродовж двох годин було опрацьовано доволі стандартні умови капітуляції шведської армії й опівдні вона склала зброю. Щоправда росіяни відразу порушили умови капітуляції, пограбувавши шведських офіцерів, про що іронічно писав Д.Крман⁶⁶. Наступного дня до Переволочної прибув сам Петро І. Очевидно тоді ж було віддано наказ про страту полонених запорожців, яких цар уважав зрадниками.

Автор розуміє, що ці викладки залишають більше питань, аніж дають відповідей, але сподівається, що матеріал спонукатиме дослідників до дискусії та пошуку нових джерел.

---

⁶⁴ Кордт В. Бій під Лісним і Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє. – С.225.

⁶⁵ Битва под Полтавой, 1709. – С.47.

⁶⁶ Крман Д. Подорожній щоденник. – С.107.

The proposed article analyzes the situation that has developed between the Poltava battle and surrender of the Swedish army at Perevolochna in June 1709. In particular, the author defends the idea that Russian forces near Perevolochna far exceeded the numbers that are in traditional historiography.

Keywords: *guards, dragoons, irregular cavalry, redouts, river crossing, siege, capitulation.*

